

**IZMEĐU GOVORNOG I PISANOG JEZIKA
VIŠEJEZIČNA NAKLADNIČKA SLIKA DALMATINSKOG
PROSTORA PRVE POLOVICE 19. STOLJEĆA**

BETWEEN WRITTEN AND SPOKEN LANGUAGE
MULTILINGUAL PUBLISHING ACTIVITY IN DALMATIA DURING THE
FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Jelena Lakuš

Central European University, Budapest
sphlaj01@phd.ceu.hu

UDK / UDC 655.1/.5(091)(497.58)"18"
Istraživanje / Research paper
Primljeno / Received: 15. 3. 2005.

Sažetak

Na temelju baze podataka nastale istraživačkim radom na izvornoj građi tiskanoj u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća, u radu se daje pregled knjižne produkcije na svim jezicima zastupljenim u tom razdoblju u dalmatinskim izdavačkim i tiskarskim središtima – Zadru, Splitu i Dubrovniku. Razmatra se i odnos samih spisatelja prema jezicima na kojima su pisali, što nerijetko odražava njihovu jezičnu i kulturnu dvojnost. Osobita pozornost posvećena je odnosu prema narodnom jeziku čija važnost raste u razdoblju koje se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno naziva 'pretpreporodom'. Višestoljetne povijesne okolnosti dalmatinskoga prostora kao mletačko-habsburško-otomanskog pograničja, nužno su se odrazile i na pitanje samoga nakladništva. Autorica zaključuje da, uz hrvatski jezik, nakladništvo na drugim jezicima također predstavlja kulturu tiskarstva i čitanja u Hrvatskoj te da stoga mononacionalna kulturna tradicija ne pronalazi uporište u dalmatinskoj multilingvalnoj, multinacionalnoj i multikulturnoj povijesnoj sredini.

Ključne riječi: Dalmacija, 19. stoljeće, nakladništvo, jezik

Summary

On the basis of a database resulting from extensive historical research on literature published in Dalmatia in the first half of the 19th century, this paper offers an overview of the literary production in the representative languages of that period in all three Dalmatian publication and printing centres – Zadar, Split and Dubrovnik. Special attention has been paid to the writers' attitude towards the languages in which they wrote, often reflecting

their linguistic and cultural duality. In addition, the author carefully examines the attitude towards the vernacular the importance of which grew in the period which Croatian historiographers dubbed as the 'pre-revival'. Historical circumstances in Dalmatia over the past centuries, such as the proximity of the Venetian-Habsburgh-Ottoman border, largely reflected on publishing activity. The author concludes that, alongside the Croatian language, the publishing activities in Croatia also include publications in other languages as part of its publishing/reading culture. Therefore, a monolithic national cultural tradition does not find support in the multilingual, multinational and multicultural historical surroundings of Dalmatia.

Keywords: Dalmatia, 19th century, publishing activity, language

Povijesna stvarnost prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji, razdoblja koje se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno naziva "pretpreporodom", čini pitanje nakladništva iznimno zanimljivim, vodeći nas k spoznajama izravno vezanim uz tendencije, oblike i smjernice protomodernizacijskog i predrevolucionarnog nakladništva. Naime, nakon višestoljetne mletačke vladavine, Dalmacija 1815. godine dolazi pod vlast Austrijskog Carstva u čijem sastavu ostaje sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije 1918. Ovaj je rad, međutim, vremenski ograničen samo na prvih 35 godina austrijske vlasti u Dalmaciji i obuhvaća razdoblje od 1815. pa do vremena neposredno nakon revolucionarnih zbivanja 1848/49. godine koja su dovela do sloma represivna Metternichova sustava. Budući da je ukidanje cenzure i proglašenje slobode tiska u proljeće 1848. stvorilo nove društveno-političke okolnosti, bitno drukčije od onih u prvoj polovici ovoga stoljeća, činilo se uputnim ograničiti istraživanje samo na navedeno razdoblje. Cilj mu je bio ukazati na to da su se u prvoj polovici 19. stoljeća višestoljetne povijesne okolnosti ovoga prostora kao mletačko-habsburško-otomanskog pograničja, na kojem su se susrela tri imperija te različite kulturne, etničke i konfesionalne strukture, nužno odrazile i na samo nakladništvo.

U tu je svrhu proveden opsežan istraživački rad te izrađena baza podataka s opisima gotovo tisuću publikacija. U nju su uvrštene knjige, knjižice manjeg opsega, časopisi i novine te godišnjaci,¹ bez obzira na jezik ili pismo kojim su pisani, a tiskani su ili izdani u tiskarskim središtima toga vremena u Dalmaciji – Zadru, Splitu i Dubrovniku. Korištena je ponajprije građa Znanstvene knjižnice i Knjižnice Državnog arhiva u Zadru, kao i katalog bivše Namjesničke knjižnice, u koju su u to doba stizala po dva primjerka svakog izdanja, a sva su podlijegala cenzuri. Također su pregledane i zbirka *Štampe* u Državnom arhivu u Zadru te Zbirka starih i rijetkih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Pretražen je i mrežni katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice (CROLIST). Usto, radi što vjerodostojnije slike nakladničke situacije u Dalmaciji, konzultirani su i bibliografski

¹ Izuzeti su leci, proglosi, oglasi i plakati, koji se i formom razlikuju od uvrštenih publikacija.

izvori² koji su upućivali na izdanja smještena u drugim knjižnicama duž dalmatinske obale. Korišten je i popis knjiga zadarske gimnazijske knjižnice,³ koja je od 1840/41. dobivala besplatan primjerak svih knjiga tiskanih u Dalmaciji, a 1857. proglašena je i pokrajinskom.⁴ U izradi baze podataka uključen je i popis knjižnog inventara knjižnice dubrovačkog fratra Inocenta Čulića, iznimno zaslužnog za njegovanje hrvatske književne baštine, kao i cjelokupne književne kulture.⁵

U interpretaciji je nakladničke situacije u Dalmaciji prve polovice 19. stoljeća ponajprije valjalo imati na umu da je taj prostor bio bilingvalan ili čak trilingvalan, da su na njemu živjeli pripadnici različite konfesionalne i etničke pripad-

² Korišteni su sljedeći bibliografski izvori:

Valentinelli, Giuseppe. *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro* : saggio di Giuseppe Valentinelli. Zagabria : coi tipi del dr. Ljudevito Gaj, 1855.; Kaznačić, Antun. *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de'rr. pp. Francescani di Ragusa. Catalogo redatto da Gio. Augusto di Casnacich. Zadar* : dalla tipografia governiale, 1860.; Valentinelli, Giuseppe. *Supplementi al saggio biografico della Dalmazia e del Montenegro. Zagreb* : coi tipi del dr. Ljudevito Gaj, 1862.; Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Bibliografia hrvatska* : dio prvi : tiskane knjige. Zagreb : Brzotiskom Dragutina Albrechta, 1860.; Kukuljević Sakcinski, Ivan. *Dodatak k prvome dielu. Tiskane knjige. Zagreb* : Brzotiskom Dragutina Albrechta, 1863.; Maštrović, Vjekoslav. *Jadertina Croatica* : bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru : I. dio : knjige. Zagreb : JAZU, 1949.; Maštrović, Vjekoslav : bibliografija knjiga izdanih u Zadru od 1797. do 1814. godine. // *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 1, 1(1985), 385-417.; Maštrović, Vjekoslav. *Jadertina Croatica* : bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru : II. dio : časopisi i novine. Zagreb : JAZU, 1954.; Maštrović, Vjekoslav. *Dopuna 1. Jadertini Croatici* : I. dio : knjige. // *Radovi Centra JAZU u Zadru* 24(1977).; Maštrović, Vjekoslav. *Zadarska oznanjenja iz 18., 19. i početka 20. stoljeća, Jadertina Croatica. Zagreb* : JAZU, 1979.; Perić, Ivo. *Dubrovačka periodika 1848-1918. Dubrovnik* : JAZU, *Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra*, 1980.; Kapitanović, Vicko. *Arhiv i knjižnica Franjevačkog samostana u Makarskoj. Makarska : Franjevački samostan*, 1989.; Kapitanović, Vicko. *Rukopisna i knjižna baština Franjevačke visoke bogoslovijske u Makarskoj. Makarska : Franjevačka visoka bogoslovijska*, 1993.

³ Knjižnica je osnovana 1829. godine, iako to, dakako, ne znači da gimnazija i prije toga nije posjedovala knjige.

⁴ Nažalost, njezin je knjižni fond u velikoj mjeri uništen za vrijeme bombardiranja Zadra 1943., a neke su knjige nakon toga bile prenijete u Italiju. Poslije Drugoga svjetskog rata samo je dio njih vraćen, pa su u izradi baze podataka mogli poslužiti jedino njezini katalozi: Danilov, Ivan; Jakov Boljić. *Catalogo della "Biblioteca Paravia" e del Medagliare del Ginnasio di Zara = Popis knjigah, koje su u domaćoj knjižnici velegimnazija zadarskoga sahranjene. Zara* : Tip. governiale, 1860.; *Programma dell' i. r. Ginnasio completo di prima classe in Zara alla fine dell'anno scolastico 1860-1861. Zara* : Tip. governiale, 1861.; Brunelli, V. *Programma dell' i. r. Ginnasio Superiore di Zara pubblicata dalla direzione ginnasiale alla fine dell'anno scolastico 1899-1900. XLIII. Zara* : Tipografico di S. Artale, 1900.; *Catalogo sistematico dell' i. r. biblioteca ginnasiale provinciale di Zara i Programma dell' i. r. Ginnasio Superiore di Zara pubblicata dalla direzione ginnasiale alla fine dell'anno scolastico 1900-1901. XLIV. (continuazione XLIII). Zara* : Tipografico di S. Artale, 1901.

⁵ Fra Inocent Čulić, biograf, učenjak i antikvar, bio je tvorac knjižnice Samostana Male braće u Dubrovniku. *Katalog njegove knjižnice, koji je napravio Antun Kaznačić, sadrži čak 1.132 rukopisa i 1.904 tiskane knjige (Kaznačić, Antun. Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de'rr. pp. Francescani di Ragusa. Catalogo redatto da Gio. Augusto di Casnacich. Zara* : dalla tipografia governiale, 1860.).

nosti, te da je imao iznimno kompleksno povijesno iskustvo. Stoga je primjena multikulturalne metodološke interpretacije oslobođene tradicionalne mononacionalne perspektive bila neizbježna. Sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća u našoj se književnoj kritici gotovo ignorirao talijanski književni korpus na dalmatinskom tlu, a hrvatskom kulturom smatralo se samo ono što je bilo pisano na hrvatskom jeziku.⁶ Premda je poznavanje književne ponude toga vremena na narodnom jeziku od iznimne važnosti, mononacionalna kulturna tradicija ne pronalazi uporište u dalmatinskoj multilingvalnoj, multietničkoj, multikonfesionalnoj i multikulturalnoj povijesnoj situaciji. Stoga se i izdanja na talijanskom, njemačkom ili pak latinskom jeziku, trebaju smatrati dijelom hrvatske duhovne i književne baštine, baš kao i ona na hrvatskom. Nakladništvo na tim jezicima, uz hrvatski, predstavlja, dakle, jednako tako kulturu tiskarstva i čitanja u Hrvatskoj.

Multikulturalnost, multietničnost i multilingvalnost dalmatinskoga prostora

Jedan od poznatijih povjesničara knjige i čitanja, Robert Darnton s pravom je ustvrdio da pisana riječ ne poštuje ni jezične niti nacionalne granice.⁷ Čitatelji, naime, često posežu za knjigama, nerijetko tiskanim i u stranim tiskarskim kućama, koje nisu nužno pisane njihovim materinskim jezikom. Knjiga stoga pripada iznimno slojevitom multikulturalnom i multinacionalnom čitateljstvu. Tiskarske i izdavačke kuće kroz povijest često su bile u rukama stranaca koji su usmjeravali nacionalni razvitak tiskarske i izdavačke djelatnosti, iako nisu pripadali većinskoj etničkoj zajednici određenoga prostora. Uostalom, i sami su pisci svojim djelima svjedočili pripadnost različitim kulturnim svjetovima koji su rezultirali osjećajem ne samo višejezične nego i višekulturne pripadnosti. Dakle, intelektualni produkti kulturnih, književnih, društvenih pa i političkih djelatnika mogu se u potpunosti shvatiti jedino ako se ima u vidu interkulturalni ambijent u kome nastaju.

Dalmatinski je prostor u tom smislu iznimno znakovit. Ponajprije, dalmatinsko je čitateljstvo, doduše uglavnom samo ono obrazovano, čitalo knjige pisane na njihovu materinskom jeziku, ali i one na talijanskom, njemačkom, francuskom i engleskom, a nerijetko i na latinskom. Višejezična tradicija Habsburške Monarhije, dakle, rezultirala je stvaranjem višejezičnoga čitateljstva. Drugo, čitala su se djela tiskana u domaćim i stranim tiskarskim kućama. Dalmatinski su čitatelji, na-

⁶ Godine 1971., naime, Mate Zorić otvara posve novi pogled na to pitanje, tvrdeći da se književno stvaralaštvo na talijanskom jeziku u Dalmaciji može i mora smatrati jedino dijelom hrvatske književne i kulturne baštine. I neki od kasnijih povjesničara književnosti prihvaćaju tu interpretaciju. Vidjeti: Zorić, Mate. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. // Rad JAZU 357(1971), 353-476.; Kolumbić, Nikica. Stariji hrvatski pisci u svjetlu preporodnog doba u Dalmaciji. // Dalmacija u narodnom preporodu, 1832-1848. Prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986. održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru : zbornik radova / ur. Nikola Ivanišin. Zadar : Narodni list, 1985. Str. 384.

⁷ Darnton, Robert. *The kiss of Lamourette : reflections in cultural history*. New York ; London : W. W. Norton & Company, 1990. Str. 35.

ime, dolazili i u posjed djela tiskanih u inozemnim tiskarama. Što su bili obrazovaniji, to su više čitali knjige iz inozemstva. Obrazovani je čitatelj, naime, uz određeni napor, mogao nabaviti sve publikacije koje je želio, bez obzira gdje su tiskane, nerijetko čak i ako su pripadale redu zabranjenih knjiga, što je u "metternichovskoj" Austriji toga doba bila vrlo značajna činjenica. Kao ilustracija nam može poslužiti primjer tada ugledne trogirске obitelji Garanjin Fanfogna, čija se knjižnica očuvala do danas, svjedočeći da su članovi te obitelji brižno birali naslove za svoju knjižnicu, inzistirali na izradi njezina kataloga, te čak imali vlastita knjižničara.⁸ Treće, fundamentalnu ulogu u izdavaštvu i knjižarstvu imali su stranci, mahom Talijani. Primjerice, vlasnici izdavačkih i tiskarskih kuća bili su Battara i Demarchi u Zadru, Oliveti u Splitu i Martecchini u Dubrovniku,⁹ pa i mnogi su vlasnici knjižara također bili Talijani, npr., u Dubrovniku je u 18. stoljeću djelovala knjižara Carla Antonija Occhija, a u Zadru ona Antonija Bupalinija. U 19. stoljeću, pak, značajan uspjeh na tom polju ostvarile su obitelji Rougier i Battara u Zadru te Martecchini u Dubrovniku. Police njihovih knjižara bile su prepune djela pisanih na stranim jezicima iz čega se može pretpostaviti da su ona vrlo vjerojatno bila namijenjena uskom sloju obrazovanih ljudi, ponajprije vojnim i državnim službenicima koji su uglavnom bili koncentrirani u Zadru, glavnom gradu pokrajine.¹⁰ Naposljetku, i većina spisatelja pisala je talijanskim jezikom.

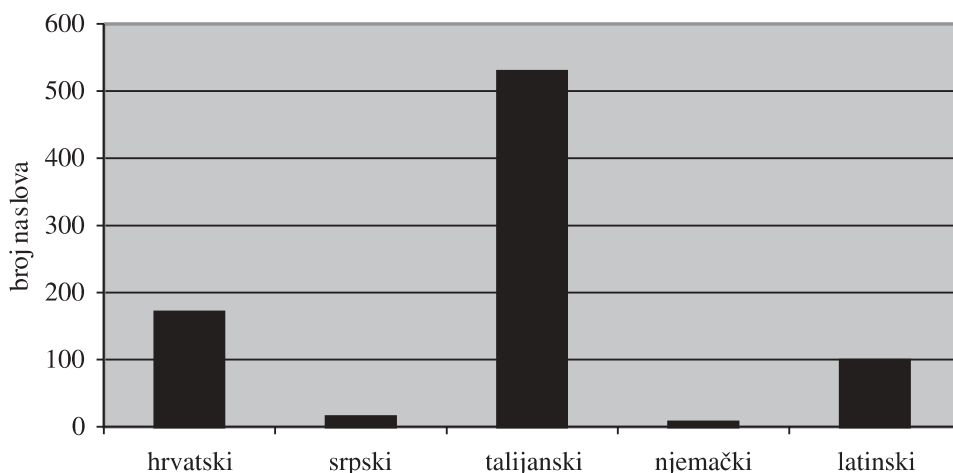
⁸ O knjižnici vidjeti u: Cega, Fani. Povijest knjižnice obitelji Garanjin Fanfogna u Trogiru s posebnim osvrtom na namještaj i stare kataloge. // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29(1996), 129-137.

⁹ O dubrovačkim tiskarama vidjeti u: Gjivanović, Niko D. Štampari u starom Dubrovniku. Štampanja izvan Dubrovnika. // Dubrovački zabavnik : kalendar knjižare i štamparije "Jadran" (1928), 49-61.; Breyer, Mirko. Prilozi povijesti dubrovačkog štamparstva. // Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici. Dubrovnik, 1931. Str. 339-347.; Muljačić, Žarko. O prvoj dubrovačkoj tiskari. // Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku 4/5(1956), 583-612.; Muljačić, Žarko. O drugoj dubrovačkoj tiskari. // Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku 10/11(1966), 309-332.; Brbora Majstorović, Sanja. Prvi dubrovački tiskari i njihov prinos hrvatskom jezikoslovlju. // Glasnik društva bibliotekara Split 6(1999), 7-17.

O zadarskim tiskarama vidjeti u: Urlič, Šime. Prva štamparija u Dalmaciji. // Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 3(1923), 82-86.; Alacevich, A. Stamperie e giornali di Zara nel secolo passato. // Il Dalmatino : lunario cattolico corredato di notizie patrie per l'anno 1935 59(1935), 69-74.; Berić, Dušan. Prvi štampari i prve hrvatske knjige u Zadru. // Narodna knjiga 2, 8(1949), 26-30.; Galić, Pavao. Knjige prvog zadarskog tiskara Fracassa u Naučnoj biblioteci u Zadru. // Bibliotekarstvo 9, 2(1963), 37-41.; Dešpalj, Mario. Zadarski tiskar Antonio Luigi Battara. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 18(1972), 119-123.; Galić, Pavao. Povijest zadarskih tiskara. Zadar : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979.

O splitskim tiskarama vidjeti u: Muljačić, Žarko. Pokušaj osnivanja tiskare u Splitu 1786. godine. // Slobodna Dalmacija 4065, 15. III. 1958.; Baras, F. Dva dokumenta o prvoj splitskoj tiskari. // Kulturna baština 7/8(1978), 81-84.; Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812-1918. Split : Sveučilišna knjižnica, 1992.

¹⁰ O dalmatinskim knjižarama, osobito onim u Splitu vidjeti u: Novak, Grga. Povijest Splita III. Split : Matica hrvatska, 1957.; Morović, Hrvoje. Povijest biblioteka u gradu Splitu. Zagreb, 1971.

Slika 1. Knjižna produkcija u Damaciji (1815.-1850.)

Književni se rad i nakladništvo u Dalmaciji prve polovice 19. stoljeća tako razvija najvećim dijelom pod stranim utjecajem i u sferi talijanskoga jezičnog izraza.

Naime, dok se narodni jezik smatrao ponajprije jezikom seljaštva i gradskog puka, iako se njime govorilo i u gospodskim obiteljima, no uglavnom samo unutar doma, najveći se dio čitateljskog i spisateljskog kruga u Dalmaciji, iako je nerijetko poznao oba jezika, uglavnom koristio talijanskim jer se, obrazovan na tom jeziku, njime lakše književno izražavao i komunicirao s književnim svijetom. Talijanski je jezik, dakle, bio jezik obrazovanih društvenih slojeva. On je ujedno bio službeni jezik uprave i politike. Pripadnici hrvatskoga kulturnog i etničkog kruga često su pisali talijanskim jezikom iako su hrvatskim govorili u svakodnevnom životu.¹¹ Događalo se, primjerice, da narodne pjesme bilježe na izvornom hrvatskom jeziku, ali rasprave o tome pišu na talijanskom ili latinskom. Stoga uopće ne začuđuje činjenica da su djela pisana na talijanskom jeziku činila veći dio cjelokupne produkcije knjiga u prvoj polovici 19. stoljeća, kao što pokazuje Slika 1, odnosno više od pola naslova, kao što se vidi u Tablici 1. Preostali jezici zajedno sačinjavaju tek četvrtinu ostalih publikacija tiskanih u razdoblju od 1815. do 1850. godine. Bez obzira na jezik, izdanja na talijanskom često su bila inspirirana patriotskim osjećajima i stoga ih moramo smatrati sastavnim dijelom hrvatske književne i kulturne baštine. Drugim riječima, pisanje na jeziku koji nije narodni,

¹¹ Budući da u to doba standardizacija hrvatskog jezika još uvijek nije bila sprovedena, jezična nomenklatura bila je iznimno šarolika. Tako narodni jezik možemo pronaći pod različitim nazivima, kao slovinski, ilirski ili ilirički, arvatski, ilirsko-dalmatinski, materinski ili materinji, nascki ili naski, slavjanski ili sveslavjanski. U bazi podataka oni su objedinjeni pod kategorijom hrvatski jezik, dok su pak sve publikacije tiskane ćirilničnim pismom stavljene u kategoriju srpskog jezika. Dakako, ta je podjela samo uvjetna jer je pitanje jezika, zahvaljujući bogatstvu dijalekata i još uvijek nepostojanju standarda, iznimno kompleksno.

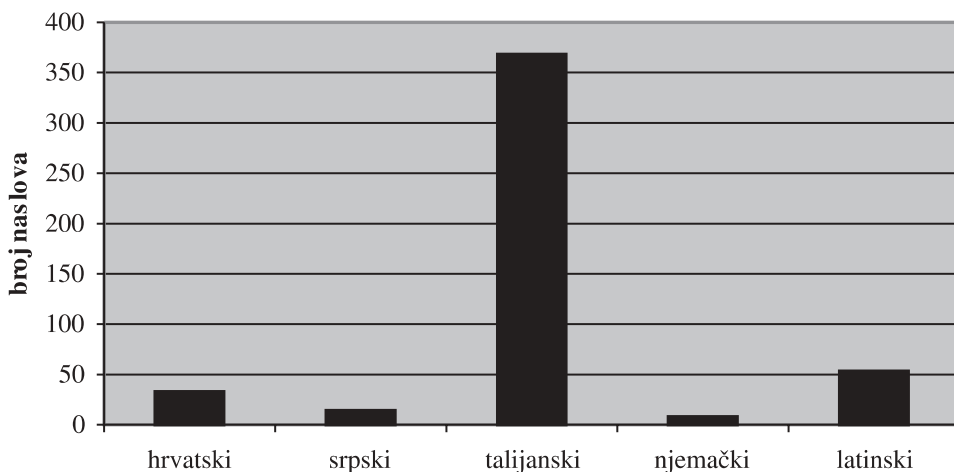
Tablica 1. Knjižna produkcija u Dalmaciji (1815.-1850.)

Jezik	Broj naslova	Postotak
hrvatski	171	13,4
srpski	15	1,7
talijanski	529	58,6
njemački	7	0,8
latinski	99	11,0
Ukupno	821	85,5

nije nužno značilo suprotstavljanje konstituiranju moderne nacije i njezinoj duhovnoj emancipaciji, već joj je čak štoviše i služilo.¹² Mnogi su pisci “ilirski” ili “slovinski” jezik držali jezikom narodnosti, a talijanski jezik jezikom kulture.¹³ Tako je, u cjelini gledajući, broj naslova na talijanskom jeziku bio iznimno velik.

Nakladništvo u Zadru

U Zadru je, kao što pokazuje Slika 2, njihov broj bio najveći (368), čineći čak 77,6 posto cjelokupne knjižne produkcije u tom gradu, kao što se vidi u Tablici 2.

Slika 2. Knjižna produkcija u Zadru (1815.-1850.)

¹² Kao što su na početku ilirskog pokreta stajali njemački spisi, i narodno “buđenje” dalmatinskoga građanstva teško je zamislivo bez onoga što se o tome napisalo na talijanskom jeziku. Vidjeti: Kombol, Mihovil; Slobodan Prosperov Novak. Hrvatska književnost do narodnog preporoda. Zagreb : Školska knjiga, 1992. Str. 441.

¹³ Zorić, Mate. Nav. dj., str. 365.

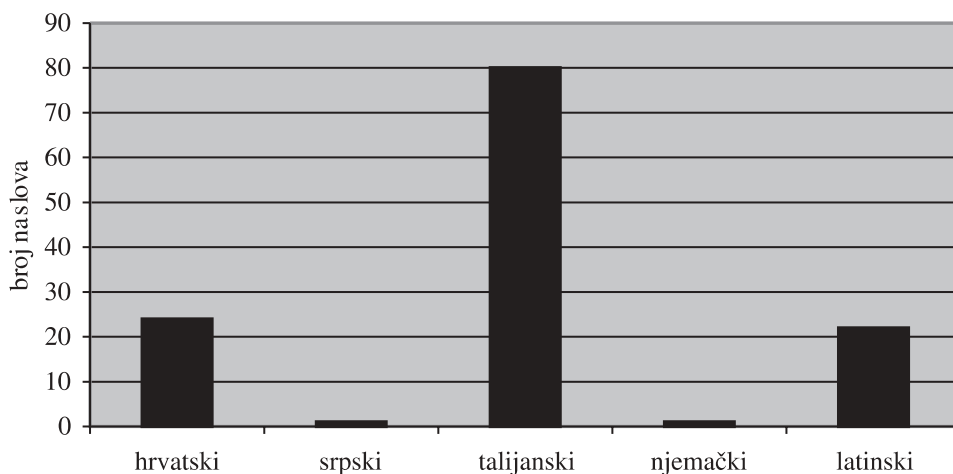
Tablica 2. Knjižna produkcija u Zadru (1815.-1850.)

Jezik	Broj naslova	Postotak
hrvatski	33	7,0
srpski	14	3,0
talijanski	368	77,6
njemački	8	1,3
latinski	53	11,2
Ukupno	476	100

Broj djela na hrvatskom jeziku bio je iznimno malen (33), samo 7 posto ukupne knjižne produkcije. Nešto je značajnija bila produkcija na latinskom jeziku (53 naslova ili 11,2 posto), dok je produkcija na njemačkom i srpskom jeziku bila zanemariva, svega 1,3 posto, odnosno 3 posto cjelokupne produkcije.

Nakladništvo u Splitu

Broj naslova na talijanskom jeziku u Splitu, kao što pokazuje Slika 3, bio također vrlo visok, čineći 62,5 posto cjelokupne produkcije u tom gradu, kao što se vidi u Tablici 3. Za tim je brojem daleko zaostajao broj djela na hrvatskom jeziku, samo 18,8 posto cjelokupne knjižne produkcije. Zabilježeno je po jedno djelo na srpskom i njemačkom jeziku, dok je pak postotak djela na latinskom iznosio čak 17,2 posto, gotovo se izjednačivši s postotkom djela na hrvatskom jeziku.

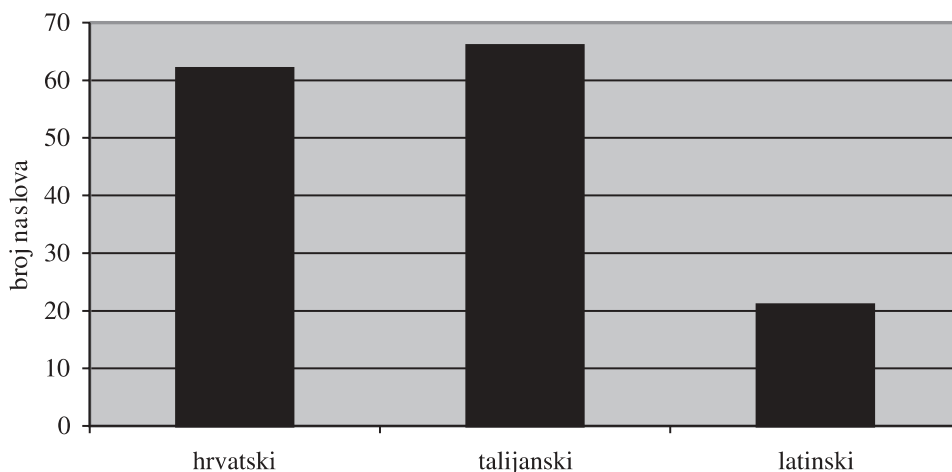
Slika 3. Knjižna produkcija u Splitu (1815.-1850.)

Tablica 3. Knjižna produkcija u Splitu (1815.-1850.)

Jezik	Broj naslova	Postotak
hrvatski	24	18,8
srpski	1	0,8
talijanski	80	62,5
njemački	1	0,8
latinski	22	17,2
Ukupno	128	100

Nakladništvo u Dubrovniku

Broj naslova na talijanskom jeziku bio je najmanji u Dubrovniku (samo 66). Kao što pokazuje Slika 4, on se gotovo izjednačio s onima na hrvatskom jeziku (62). Tablica 4 pokazuje da su naslovi na talijanskom jeziku činili 44,3 posto ukupne produkcije u tom gradu, dok je postotak naslova na hrvatskom jeziku iznosio

Slika 4. Knjižna produkcija u Dubrovniku (1815.-1850.)

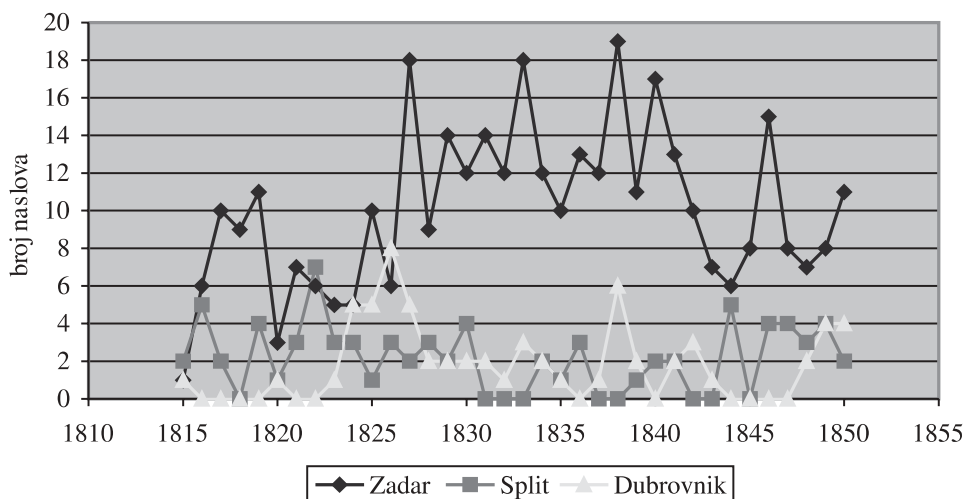
Tablica 4. Knjižna produkcija u Dubrovniku (1815.-1850.)

Jezik	Broj naslova	Postotak
hrvatski	62	41, 6
srpski	-	-
talijanski	66	44, 3
njemački	-	-
latinski	21	14, 1
Ukupno	149	100

41,6 posto. Nadalje, iako djela pisana latinskim jezikom u Dubrovniku nisu činila ni petinu cjelokupne produkcije, njihov je postotak (14,1 posto) bio tek nešto niži nego u Splitu (17,2 posto). Zanimljivo je i to da u Dubrovniku nisu zabilježena djela pisana srpskim jezikom. Također nema ni onih na njemačkom jeziku. Potonja činjenica ne začuđuje jer se tiskara u Dubrovniku, za razliku od onih u Zadru, nije nalazila u službi vlasti, koja se najčešće i koristila njemačkim jezikom.¹⁴

Knjižna produkcija na talijanskom jeziku

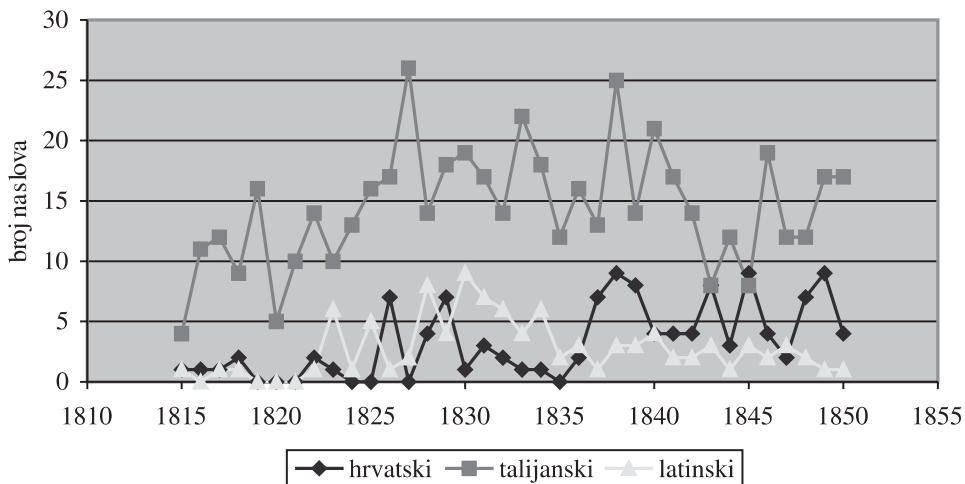
Kao što se može vidjeti iz kratko izložene analize svakog pojedinog tiskarskog središta, broj se djela na talijanskom jeziku razlikuje od jednog izdavačkog i tiskarskog središta do drugog, krećući se u rasponu od 44,3 posto u Dubrovniku preko 62,5 posto u Splitu do čak 77,6 posto u Zadru. Usprkos toj razlici, ostaje činjenica da je talijanski jezik bio vrlo rasprostranjen te da je ta rasprostranjenost zadržana tijekom cijele prve polovice 19. stoljeća, na što ukazuje prikaz cjelokupne godišnje produkcije na talijanskom jeziku u svima trima izdavačkim i tiskarskim središtima, iskazan Slikom 5. Nadalje, prikaz godišnje produkcije potvrđuje već poznatu činjenicu da je Zadar bio najtalijaniziraniji grad na istočnoj obali Jadranskoga mora dok je Dubrovnik bio najmanje podložan utjecajima talijanske kulture i talijanskoga je-

Slika 5. Godišnja knjižna produkcija na talijanskom jeziku u Zadru, Splitu i Dubrovniku (1815.-1850.)

¹⁴ Valja napomenuti da bi broj naslova na njemačkom jeziku zasigurno bio puno veći kada bi se u bazu podataka unijeli i leci, proglašeni i plakati, koji su, kao što je na početku objašnjeno, izostavljeni iz analize. Oni su se vrlo često pojavljivali na njemačkom jeziku. Naime, na tom su jeziku, uz talijanski, austrijske vlasti najčešće donosile odredbe i zakone te o njima obavještavale lokalno stanovništvo.

zika.¹⁵ I usporedba godišnje produkcije knjiga u Dalmaciji na talijanskom, hrvatskom i latinskom jeziku, prikazana Slikom 6, vodi k istom zaključku: da je talijanski jezik daleko nadmašivao produkciju na hrvatskom i latinskom, koji se u pojedinim razdobljima izjednačuju. Srpski, a i njemački jezik pojavljuju se u vrlo malom postotku, prvi s 1,7 posto, a drugi sa samo 0,8 posto naslova.

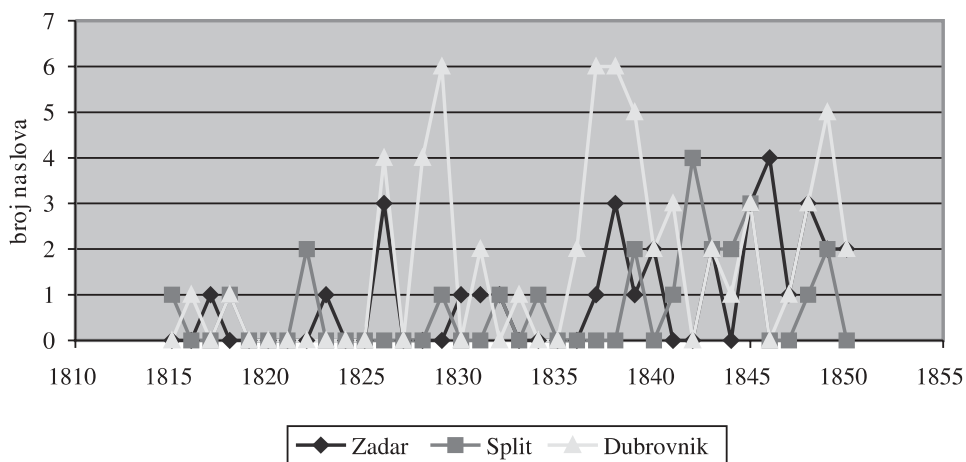
Slika 6. Godišnja knjižna produkcija na hrvatskom, talijanskom i latinskom jeziku (1815.-1850.)

Knjižna produkcija na hrvatskom jeziku

No, bez obzira na kontinuitet tiskanja publikacija na talijanskome jeziku, knjižna produkcija na hrvatskom jeziku nije zanemariva, kao što se može vidjeti i iz godišnje knjižne produkcije u sva tri izdavačka i tiskarska središta, prikazane Slikom 7.¹⁶ To se osobito odnosi na knjižnu produkciju u Dubrovniku, čijih 41,6 posto naslova na hrvatskom jeziku, kao što je već spomenuto, gotovo dostiže postotak naslova na talijanskome jeziku u istome gradu (44,3 posto). Iako su oscilacije u tiskanju djela na narodnome jeziku u Dubrovniku velike, njihov broj daleko nadmašuje broj takvih publikacija u Zadru i Splitu. Iznimno je siromašna produkcija na hrvatskom jeziku bila u Zadru (7 posto), dok je postotak publikacija na hrvatskom jeziku bio nešto veći u Splitu (18,8 posto).

¹⁵ Kao što je poznato, ondje je postojao i vrlo jak krug pristalica ilirske ideologije, koju su Dubrovčani, tvrdi Stijepo Obad, čak razumijevali kao sinonim za svoju tradicionalnu slovinsku ideologiju. Vidjeti: Obad, Stijepo. Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji. // Radovi Instituta za hrvatsku povijest 3(1973), 123-137.

¹⁶ Zorić navodi da su domaće tiskare za prvih tridesetak godina austrijske vlasti objavile svega 67 djela na hrvatskom jeziku. Vidjeti: Zorić, Mate. Nav. dj., str. 365. Međutim, istraživački je rad pokazao da je taj broj bio više nego dvostruko veći – zabilježeno je 171 djelo na hrvatskom i još 15 na srpskom jeziku, tiskanih ćirilničnim pismom.

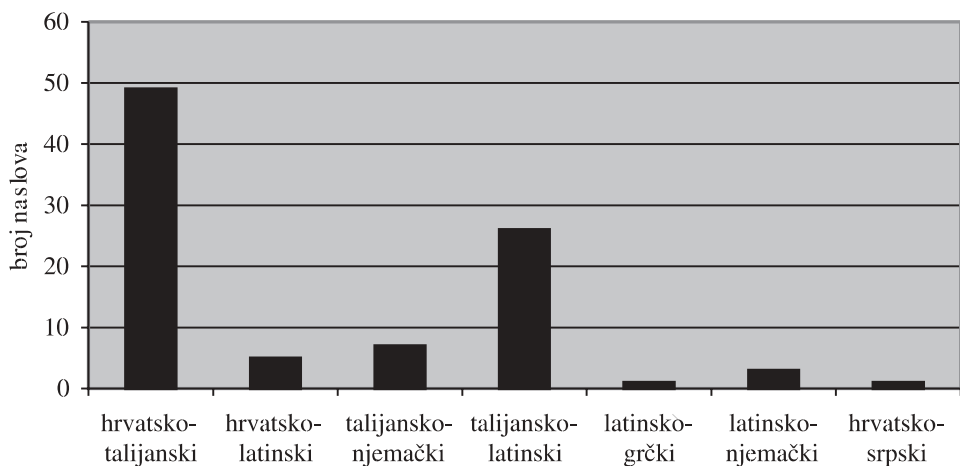
Slika 7. Godišnja knjižna produkcija na hrvatskom jeziku u Zadru, Splitu i Dubrovniku (1815.-1850.)

Bilingvalnost dalmatinskoga prostora

Neki su spisatelji, međutim, običavali pisati na talijanskom i hrvatskom, pokušavajući pomiriti svoju jezičnu i kulturnu dvojnost, koja najviše dolazi do izražaja u osjećaju pripadnosti slavo-dalmatskoj naciji. Naime, ne odričući se talijanskog jezika kao svog, ali distancirajući se prema talijanstvu, oni nisu Dalmaciju smatrali talijanskom ni u etničkom niti u povijesnom smislu, već su, ne niječući svoju slavensku pripadnost, isticali slavenski temelj dalmatinske zasebne nacije za koju su osjećali da joj pripadaju. Dakle, kako nisu mogli zaniijekati ni jednu komponentu svoje kulturne dvojnosti, oni su to dvojstvo pokušali pomiriti u obliku slavo-dalmatinskog partikularizma. Njihova djela, svojim osobinama, onima koje ih povezuju s talijanskim elementom i talijanskom književnošću i onima koje ih međusobno povezuju (dalmatinski pokrajinski i slavenski osjećaj), mahom svjedoče o razapetosti između dviju obala kao njihovu duhovnom stanju, odražavajući čak i sliku svijesti njihove šire gradske sredine i njezina odnosa prema prostoru na kojem žive i uz koji ih veže osjećaj pripadnosti.¹⁷ Tako su, kao što se vidi na Slici 8, najveći dio dvojezičnih publikacija činile upravo hrvatsko-talijanske publikacije. Njihov postotak iskazan je u Tablici 5.

I austrijske su vlasti, obraćajući se puku, također koristile oba jezika – talijanski kao službeni i hrvatski kao jezik velike većine stanovništva. Radilo se uglavnom o okružnicama i naredbama vlasti, odnosno priopćavanju važnih obavijesti i davanju uputa. Analiza knjižne produkcije prema jeziku pokazuje da su uz književna djela (9 naslova), najveći broj dvojezičnih hrvatsko-talijanskih publikacija

¹⁷ Stančić, Nikša. Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji : Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869. Zagreb : Institut za hrvatsku povijest, 1980. Str. 34-35.

Slika 8. Dvojezične publikacije u Dalmaciji (1815-1850)

Tablica 5. Dvojezične publikacije u Dalmaciji (1815.-1850.)

Jezik	Broj naslova	Postotak
hrvatsko-talijanski	49	53,2
hrvatsko-latinski	5	5,4
talijansko-njemački	7	7,6
talijansko-latinski	26	28,2
latinsko-grčki	1	1,0
latinsko-njemački	3	3,2
hrvatsko-srpski	1	1,0
Ukupno	92	99,6

činile one s područja medicine i zdravlja (8 naslova), vjere i morala (8 naslova), prava (8 naslova), poljodjelstva i stočarstva (5 naslova) te obrazovanja (3 naslova), čineći 5,4 posto svih publikacija.

Valja napomenuti da su u cjelokupnoj knjižnoj produkciji prve polovice 19. stoljeća dvojezične publikacije činile čak 10,2 posto. Među trilingvalnim djelima koja su također identificirana hrvatsko-talijansko-latinske publikacije s 3 posto bile su najrasprostranjenije, jer latinski je jezik usprkos očitom padu njegova značenja u većem dijelu Europe između 1650. i 1750. godine, i dalje bio očuvan.

Knjižna produkcija na latinskom jeziku

Zahvaljujući jakom krugu dubrovačkih latinista s kraja 18. i početka 19. stoljeća, latinski jezik još uvijek ima svoju vjernu čitalačku publiku. Klasično je obrazovanje bilo pokazatelj visokog stupnja obrazovanja, omogućujući stjecanje važnih

položaja u društvenim i kulturnim krugovima. Usprkos njegovoj sve slabijoj prisutnosti na knjižnom tržištu, jer latinski je jezik, primjerice, 1760. godine bio izbačen iz kataloga poznatog knjižarskog sajma u Leipzigu,¹⁸ u istočnoj se i jugoistočnoj Europi pad njegova značenja dogodio tek zadnjih desetljeća 18. i početkom 19. stoljeća. Tako je postotak djela na latinskome jeziku, kao što je već spomenuto, bio relativno mali u svim trima izdavačkim i tiskarskim središtima u Dalmaciji, krećući se od 11 do 17 posto, te dostižući najveći postotak u Splitu (17,2 posto) i Dubrovniku (14,1 posto). Uglavnom je to bila dvorska prigodničarska poezija pisana u čast cara i pripadnika carske obitelji prigodom njihova dolaska u Dalmaciju ili pak prigodom careva rođendana ili imendana. Prigodničarska je poezija na latinskom jeziku također često bila posvećivana plemstvu, posebice u Dubrovniku, i to najčešće povodom zaruka, vjenčanja ili smrti članova njihovih obitelji. Naposlijetku, važno je napomenuti da iako su pisci spomenutoga kruga dubrovačkih latinista, poput Rudera Boškovića, Benedikta Staya i Rajmunda Kunića, njegovali poeziju na latinskome jeziku, oni su ipak pisali i talijanskim i hrvatskim jezikom očito svjesni da je latinski postao arhaičan diljem većega dijela Europe.¹⁹

Dalmatinski spisatelji, tipografi i nakladnici u ozračju nacionalnih kretanja prve polovice 19. stoljeća

Usporedo sa slabljenjem uporabe latinskoga jezika, prema sredini 19. stoljeća na cijelom se europskom prostoru povećava broj tiskanih djela na narodnim jezicima te raste zanimanje za nacionalno jezično i kulturno nasljeđe. Jezik postaje jedna od osnovnih determinanti nacionalnog identiteta. Knjižna se produkcija na hrvatskom jeziku također intenzivirala i sve je veći broj spisatelja koji se počinju književno izražavati i na narodnom jeziku. Od 231 identificiranog spisatelja koji djeluju tijekom prve polovice 19. stoljeća, njih 59 pisalo je narodnim jezikom, čineći čak jednu četvrtinu svih spisatelja. Iako su se neki od njih književno izražavali samo na narodnom jeziku, većina se ipak koristila i talijanskim jezikom.

S rastom broja djela na narodnom jeziku, pisana riječ postaje dostupna i onima koji nisu poznavali ni jedan drugi jezik do svog materinskog. Božidar Petranović,²⁰ primjerice, iskazuje veliku brigu za narodni jezik tvrdeći da "... gdi se narodnim jezikom knjige pišu, tu lakše biva čoveku misli svoje drugima soobštavati..."²¹ "Kada čovek u tuđem jeziku što sočinjava, koliko puta neizgubi on kakvu

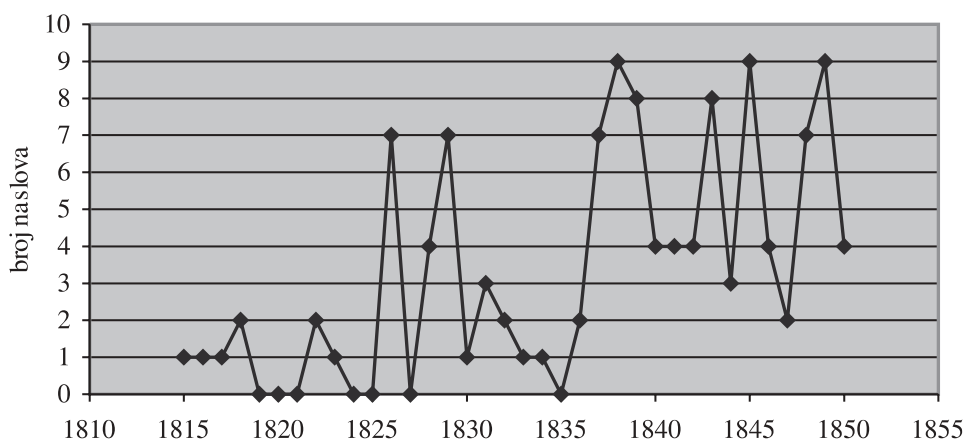
¹⁸ Black, Jeremy. 18th century Europe 1700-1789. London : Macmillan, 1992. Str. 257.

¹⁹ Kombol, Mihovil ; Slobodan Prosperov Novak. Nav. dj., str. 420.

²⁰ Božidar Petranović bio je poznati kulturni i politički djelatnik 19. stoljeća. Godine 1835. pokrenuo je Srpsko-dalmatinski magazin, surađivao je u nizu časopisa, a 1851. pokrenuo časopis Pravdomoša. Godine 1848. bio je narodni poslanik Knina na saboru u Beču, a 1862. utemeljio Maticu dalmatinsku. Postao je i članom JAZU (1867.) te u Radu JAZU objavljivao pravno-povijesne studije.

²¹ Petranović, Božidar. Pismo T. Petranovića G... D... // Ljubitelj prosveštenija : srbsko-dalmatinski almanah / ur. Božidar Petranović. U Karlštadu : Pečateno u Tipografiji Jovana N. Pretnera, 1837. Str. 49.

lepu ideu zato, jer u onima nenalazi sposobne reči za izraziti ju?";²² pita se Petronović. Ideal uporabe narodnoga jezika, međutim, uvelike se razlikovao od stvarnoga stanja, jer mnogi su se spisatelji još uvijek lakše izražavali na talijanskome nego na jeziku svog djetinjstva pa je broj djela na hrvatskom jeziku sporo rastao. Naime, analiza knjižne produkcije pokazala je da naslovi na hrvatskom jeziku čine samo 13,4 posto (121 naslov) cjelokupne knjižne produkcije, iako je prema sredini 19. stoljeća zamjetan znatniji rast. Mada se intenzitet produkcije na hrvatskom jeziku mijenjao, kao što pokazuje Slika 9, dostižući u pojedinim razdobljima čak 9 naslova, ona je katkad svedena samo na jedan ili čak nijedan naslov na godinu.

Slika 9. Godišnja knjižna produkcija na hrvatskom jeziku (1815.-1850.)

Općenito gledajući, godišnja je produkcija u Dalmaciji znatno zaostajala za knjižnom produkcijom u nizu zapadnoeuropskih zemalja. Primjerice, 30 naslova, koliko je bilo tiskano u Veneciji 1545. godine,²³ Dalmacija je dostigla tek u prvoj polovici 19. stoljeća, s godišnjom produkcijom od 10 do 30 naslova, dosegnuvši samo jednom, 1838. godine, 39 naslova, kao što se vidi u Tablici 6.²⁴ Godišnju

²² Isto.

²³ Bertoša, Slaven. Neka razmatranja o nakladništvu (od 15. do 18. st.). // Historijski zbornik 49(1996), 165-175.

²⁴ Mada je, primjerice, u Moskvi godišnja produkcija između 1711. i 1727. bila jednako mala, krećući se od 6 do 7 naslova na godinu, već 1750. ona je iznosila 500 naslova. Vidjeti: Houston, Robert Allan. Literacy in early modern Europe : culture and education 1500-1800. London ; New York : Longman, 1988. Str. 157.

I katalog svih tiskanih knjiga u Veneciji 1821. ukazuje na isto. Te je godine, naime, samo do kolovoza bilo tiskano 397 naslova, neki od njih čak u nakladi od 3.000 ili 5.000 primjeraka. Vidjeti: Državni arhiv u Zadru (DAZD), Prezidijalni spisi Namjesništva, 1822, 60, XII.

Tablica 6. Godišnja knjižna produkcija prema gradovima u razdoblju od 1815. do 1850.

Godina	ZADAR	SPLIT	DUBROVNIK	Ukupno
1815.	1	4	2	7
1816.	11	5	5	21
1817.	11	2	2	15
1818.	9	2	4	15
1819.	13	4	-	17
1820.	3	1	2	6
1821.	9	3	-	12
1822.	8	10	1	19
1823.	10	4	3	17
1824.	5	3	9	17
1825.	13	2	9	24
1826.	14	4	8	36
1827.	20	4	7	31
1828.	15	5	12	32
1829.	21	4	9	34
1830.	17	7	6	30
1831.	22	1	8	31
1832.	18	2	5	25
1833.	22	1	6	29
1834.	18	4	3	25
1835.	13	2	2	17
1836.	19	3	5	27
1837.	15	-	8	23
1838.	26	-	13	39
1839.	23	3	7	33
1840.	23	5	3	31
1841.	16	4	5	25
1842.	16	5	5	26
1843.	13	3	4	20
1844.	10	7	1	18
1845.	16	5	3	24
1846.	23	5	2	30
1847.	18	5	3	26
1848.	17	5	7	29
1849.	14	6	9	29
1850.	15	5	8	28
1815.-1850.	537	135	196	868

pak produkciju u Francuskoj, primjerice, koja je 1798. iznosila 1.500 naslova,²⁵ Dalmacija nije mogla dostići tijekom cijele prve polovice 19. stoljeća, dostigavši u razdoblju od 1815. do 1850. tek oko 1.000 naslova. Zatim valja spomenuti da je sveopći pad knjižne proizvodnje dvadesetih godina 19. stoljeća utjecao i na produkciju na hrvatskom jeziku, i to gotovo svagdje jednako.

Istodobno, opći rast produkcije tijekom tridesetih i četrdesetih godina rezultirao je i većim brojem naslova na hrvatskome jeziku.

Međutim, valja napomenuti da je knjižnu produkciju na narodnom jeziku, uz djela dubrovačke renesansno-barokne književne baštine, činila uglavnom nabožno-poučna književnost koja je bila namijenjena širokim narodnim slojevima. I sami spisatelji koji su pisali narodnim jezikom bili su uglavnom pučki poučni pisci. Tako je većina tih djela pripadala području vjere i morala (37 naslova), teologiji i filozofiji (4 naslova) i obrazovanju (3 naslova). Žanrovski su, dakle, ta djela bila uglavnom vezana uz vjerski i duhovni život puka. Istraživanja su pokazala da su čak 26 naslova na narodnom jeziku bili molitvenici i katekizmi, dok preostale naslove čine propovijedi i pastoralna pisma (10 naslova), teološki eseji (4 naslova) te priručnici i školski udžbenici (3 naslova). Propovijedi, dakle, pastoralna pisma i katekizmi, čiji je cilj bio vjerska naobrazba, sada se rijetko pojavljuju na latinskome jeziku, jer latinski je doista bio jezik Crkve, ali ne i njezine pastve. Iako se može ustvrditi da je izdavačka i publicistička djelatnost na svim jezicima bila prilično oskudna i sadržajno siromašna tijekom cijelog ovog razdoblja, čemu je uvelike pridonosio nedostatak knjižara i nepostojanje zajedničkoga knjižarskog tržišta, značenje intenzivnije produkcije na hrvatskom jeziku ne može se osporiti, poglavito imajući u vidu postojanje cenzure kojom su austrijske vlasti proizvodnju i distribuciju knjiga podvrgle strogoj kontroli.

No, usprkos sporom, ali očitom rastu broja tih djela, suvremenici su se nerijetko žalili na vrlo slabo nakladništvo na narodnom jeziku. Valja naglasiti da su to ponajprije činili pripadnici vjerskih krugova, osobito župno svećenstvo, uz koje se i vežu prve inicijative na polju tiskanja knjiga na narodnom jeziku. Tako je, primjerice, franjevac Ambrozije Marković prvi prepoznao književnu vrijednost i važnost Gundulićeva *Osmana* sačuvavši za buduće generacije njegov rukopis u knjižnici svoga samostana. Na nagovor tiskara Martecchinija, ustupa mu sačuvani rukopis za tisak, obogativši ga Gundulićevim životopisom kao i životopisom *Osmana*, glavnoga lika djela. *Osman* je tada prvi put tiskan.²⁶ Nadalje, franjevac

²⁵ Darnton, Robert; Daniel Roche. *Revolution in print : the press in France 1775-1800*. Berkeley : University of California Press, 1989. Str. 177-202.

I u Engleskoj je knjižna produkcija bila jednako velika. Godine 1800. ona iznosi 2.000 naslova, dok taj broj 1870. godine raste čak na 8.000. Vidjeti: Secord, James A. *Victorian sensation : the extraordinary publication, reception, and secret authorship of vestiges of the natural history of creation*. Chicago ; London : University of Chicago Press, 2000. Str. 31.

²⁶ Gundulić, Ivan. *Osman* : spjevagnje vitescko Giva Gundulichja vlastelina dubrovackoga. Osnanjegnem djellaa Gundulichjevieh, i scivotom Osmanoviem priteceno, sdârsejagnima pjevagnaa naresceno, nadomjeregnima stvarji od spjevaoza u kratko narecenieh i s isgovaragnem rjecji hcomugodi sumracnieh sljedjeno. U Dubrovniku : Po Antunu Martekini, 1826. Str. 3-9.

Toma Babić, autor jednog od najpopularnijih katehetskikh djela 18. i 19. stoljeća – *Cvit razlika mirisa duhovnoga* – podsjeća da je knjižna produkcija na narodnom jeziku nevelika te da to smatra velikom sramotom cijeloga naroda:

“... jerje mallo pisano u nasc jezik, sctoje nasca sramota : biloje gljudi (i sada imma) naučni, i razumni mnogo, alli nisu htilli na svitlost datti; ma sctoje gore rugajuse onnim koji su nascki pisali, i stampalli; jasam doisto najmagni, i nerazumnj od svi, a da znam visce, viscebi i ućinio nà posctegne Gospodina Boga, i na korist duhovnu nasega naroda slavnoga i jezika Arvaskoga ...”²⁷

On je očito bio svjestan da podučavanje puka osnovnim vjerskim i duhovnim istinama, prijeko potrebnim za njihovo spasenje, nužno zahtijeva katehetsku literaturu pisanu na njima razumljivu jeziku. To je bio dovoljno jak razlog da stane žarko podupirati tiskanje djela na hrvatskom jeziku. “Ovde nije pisano vellike mudrosti, nego ù kratko istomaćegne Nauka Karstianskoga za onne, koj neznadu nit Latinski kgnigha, *illi* Libra, nerazume ...”, pisao je Babić.²⁸

No, nisu se samo spisatelji željeli približiti manje obrazovanim slojevima, već i tipografi i nakladnici. Naime, i izdavači-tiskari braća Battara iz Zadra, prepoznajući potrebu tiskanja djela koja će biti razumljiva svima, a ne samo obrazovanim dijelu populacije, godine 1850. počinju novu izdavačku inicijativu. Naime, naumili su u sklopu *Biblioteke duhovne ilirske* tiskati duhovna i vjerska djela pisana na narodnom jeziku. Ta je inicijativa trebala ponajprije poslužiti župnicima, odnosno, “pastirima duhovnim u selima, ali i svima onima koji znaju čitati, a boje se straha Božjeg.”²⁹ Sve naslove koji će izići u toj “duhovnoj biblioteci” toplo je preporučio nadbiskup Josip Godeassi cjelokupnom svećenstvu, župnicima i sjemeništarcima, što ukazuje na to da su i vrhovni vjerski autoriteti podupirali tiskanje djela na “ilirskome” jeziku. Naime, ona bi bila od iznimne koristi u vjerskoj izobrazbi njihova puka za koju su držali da je na vrlo niskom stupnju.³⁰ Prva knjiga

²⁷ Babić, Toma. *Cvit razlika mirisa duhovnoga* upisan i dan na svitlost po otcu F. Tomasu Babichiu. U Dubrovniku : Po Antunu Martekini Slovotistcegliu, 1829. Str. V.

²⁸ Isto.

²⁹ “... pridani umotvori najpotribitii našem duhovništvu koji mu posve pomanjkaše, i tako će započeti pravo izobraženje Naroda pribavljajući župnicim najbolja sridstva kojim će se služiti učeći svoj puk ... da je prikoristan, osòbito duhovništvu selah, i priporuči ga svima, a najviše rećenim župnicim koji ovakim knjigam u našem Ilirskom jeziku Dalmatinskomu, neobiluju.” Vidjeti: Starčević, Šime. *Homelie iliti Tumaćenje svetoga evanjelja za sve nedilje od Došastja Gospodinova do poslidnje nedilje po Duhovih Šime Starčevića začastnoga kanonika stolne cerkve senjske, prisednika duh. stola, i župnika grada Karlobaga*. U Zadru : Bratje Battara tiskarni izdatelji, 1850. Str. 4.

³⁰ Franjevac Augustin Miletić, autor slovnice i katekizma s početka 19. stoljeća, jasno je iskazao u uvodnom dijelu svojeg djela, u “opomeni štiiućem”, da kršćani, osobito oni iz Bosne i Hercegovine, pokazuju “općenu naumjetnost (neznanje) nauka kršćanskoga ... tako da smo našli u mnogim župama mnoštvo čeljadi koja ne znaju ni otajstva poglavitii vire naše svete, brezi koji(h) nije moguće, kako svi naučitelji govore, saraniti se.” Razloge za to on traži u nedostatku želje samoga puka da nauči čitati, ali jednako tako u nedostatku škola i učitelja koji bi im mogli davati katehetsku pouku, prenositi osnovne kršćanske istine te ih naučiti sricati slova. Vidjeti: Miletić, Augustin.

tiskana u toj ediciji bila je ona autora Šime Starčevića³¹ *Homelije iliti Tumačenje svetoga evanđelja*, zaslužnog za više jezikoslovnih djela.³² Naposljetku, ako se to pokaže uspješnim projektom, braća Battara planirala su tiskati i ostala djela Šime Starčevića koja “ležahu knjižarnice na polici, i leže još u rukopisu brez općene koristi, koja ima se želiti, a navlastito u ova vrimena poneplodna u mudrim dilim književnim.”³³ Prvo su planirali tiskati tri djela duhovnog i vjerskog karaktera – *Razgovore duhovne, Pripovijdanja za sve svetkovine našega Gospodina i Pripovijdanja za svetkovine Blažene Dvice*.

Djela na narodnome jeziku nisu se tiskala samo zbog njihove iznimno važne uloge u vjerskoj izobrazbi puka. Potkraj 20-ih godina raste interes za tiskanje djela hrvatske književne baštine kao i onih koja su glorificirala nacionalnu prošlost, poput povijesnih ili pak filoloških. Iz toga razloga među djelima pisanim na hrvatskom jeziku, uz već spomenute knjižice duhovnoga i vjerskoga karaktera, zabilježeno je i 51 djelo koje je pripadalo hrvatskoj književnosti (34 naslova činila je poezija, a 7 drama). I pravoslavni je paroh Đorđe Nikolajević,³⁴ iako nije negirao iznimnu korist djela pisanih na njemačkom, talijanskom ili francuskom jeziku, smatrao da su ona pisana na narodnom jeziku jednako vrijedna. Usprkos tome što su često prezirana, on ih smatra iznimno dragocjenim barem zbog jezika na kojem su pisana:

“Žalostno je zaista, kad jedan rodoljub, komu napredak roda na srcu leži, čuti mora da vi vaše sobstvene srbske knjige prezirete!... I ja sam s vama, kao što često govorite, da u njemečkim, italianskim i francuzkim knjigama većega vkusa nalazite; no ni srbske, zaboga, nisu baš toliko opore, da u njima nikakve slasti nema, sledovatelno da za nji nemarite! – I upravo za jedan samo uzrok taj, što se srbske zovu, imale bi vam biti drage i prijatne!”³⁵

Da su i drugi narodi tako prezirali knjige pisane na njihovim narodnim jezicima te kupovali samo strane knjige, oni zasigurno ne bi dostigli nikakav napredak,

Početak slovnstva, napomena i kratko istomačegne stvari potribitii, nauka karstianskoga usctampano po naredbi prisvitloga, i pripocstov. gospodina F. Augustina Milletichia, biskupa daulianskoga, i namist. aposctol. u Bosni, i Herczegovini Turskoj zauvixbagne dicze, i čegliadi priprostite u darxavi bosanskoj. U Splitu : U Sctamparii Ivana Demarchi, 1815. Str. 4.

³¹ Šime Starčević bio je kao pop glagoljaš dugo vremena župnik u Karlobagu te gimnazijski učitelj u Senju. Poznati je književnik i jezikoslovac prve polovine 19. stoljeća.

³² Starčević je bio itekako svjestan važnosti narodnoga jezika, često prevodeći s njemačkog i francuskog na “ilirski” jezik. Posvetio se proučavanju pitanja jezika i filologiji, uvjeren da je narodni jezik sramotno zanemaren od strane sinova njegova naroda. Vođen tim motivom, godine 1812. piše dva jezikoslovna djela: ilirsko-francuski rječnik Nova ričoslovica ilirička, tiskan 1812. godine, te Novu ričoslovicu ilirsku vojničkoj mladosti krajiškoj poklonjenu, tiskanu iste godine.

³³ Starčević, Šime. Nav. dj., str. 4.

³⁴ Đorđe Nikolajević bio je, kao urednik *Srpsko-dalmatinskog magazina* i profesor bogoslovije u Zadru, jedna od najistaknutijih osoba pravoslavnog dijela stanovništva u Dalmaciji.

³⁵ Nikolajević, Đorđe. Gospodo Srblji Dalmatinski. // Ljubitelj prosveštenija : srbsko-dalmatinski magazin za ljeto 1845 / ur. Đorđe Nikolajević. U Zadru : Pečateno u tipografiji Braće Battara, 1845. Str. 3.

tvrdi nadalje Nikolajević. Zato savjetuje čitateljima da "... kod svoje kuće samo srbskim jezikom govorite, i sa srbskim knjigama ponajradie vaše biblioteke dopunjavajte."³⁶ On je očito računao na patriotizam svojih čitatelja, tvrdeći da je oduvijek bilo teško uvoziti srpske knjige iz Ugarske, gdje su Srbi tradicionalno tiskali svoje knjige, u Dalmaciju, kao što ih je bilo jednako teško i izvesti iz Dalmacije.³⁷

U dijalogu jednog patriota i njegova poznanika, sastavnom dijelu gramatike hrvatskoga jezika, autor Andrija Stazić, katolički svećenik i učitelj,³⁸ 1850. upozorava da hrvatska književna tradicija ne smije biti podcijenjena, jer je čine mnogi ugledni spisatelji poput Junija Palmotića, Ivana Gundulića, Marka Marulića, Jurja Barakovića, Petra Hektorovića, Andrije Kačića-Miošića i mnogih drugih. "Naš narod ima na tisuće knjigah slovitištenih, a na stotine nepečaćenih, a tko znade koliko ih je poginulo," tvrdio je Stazić.³⁹ Usprkos tome, djela tih pisatelja većinom nisu bila tiskana, a i njihove je rukopise teško pronaći.⁴⁰

Nadalje, smatrajući da dosadašnja izdavačka djelatnost nije mogla zadovoljiti potražnju čitatelja, godine 1846. braća Battara počinju još jednu izdavačku inicijativu – *Novo i pèrvo pečatenje izbrane biblioteke dilah izvornieh i prevodah u ilirsko-dalmatinskome jeziku predjašnieh živujućieh pisateljah*, želeći tiskati najdragocjenija djela hrvatskoga književnog nasljeđa. "Vreme je ali, da se obèrnemo i na onaj dio knjižestva, koji izraz duhovnoga naprìdka u izobraženju, jošte leži nepoznan u rukopisah, oli ako i pečatjen već je rìdak radi dalečine vrìmena oli malo poznat radi različnosti i nesloge u pravopisu. Dalmacia i osobito Dubrovnik sadèržuju neizbrojno blago takovieh dilah, počimljući jošte od XIV. vika", pisala su braća Battara u uvodniku prvoga djela izdanog u okviru te edicije.⁴¹ Bio je to *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića tiskan 1846. godine. Iste godine izlazi *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića.

Iako su se pisana riječ i njezini spisatelji u tome razdoblju našli u funkciji konstituiranja nacije i širenja ljubavi prema domovini, dakle, nosili su nacionalno-utilitarističku notu, to ne umanjuje njihovo značenje. Međutim, konstituiranju nacije nisu služila samo djela pisana na narodnom jeziku, već i niz onih pisanih na talijanskom. Primjerice, 1834.-1835. tiskana je *Storia della Dalmazia* Ivana Kata-

³⁶ Isto.

³⁷ Isto, str. 3-4.

³⁸ Andrija Stazić bio je od 1824. učitelj židovske škole u Splitu, a potom je radio i u Makarskoj i Kotoru. Od 1857. bio je ravnatelj realne i nautike u Splitu, a u razdoblju 1861.-1869. ravnatelj zadarskog "učiteljišta".

³⁹ Stazić, Andrija. *Grammatica della lingua illirica ad uso degli amatori nazionali e stranieri che baramano d'impararla compilata giusta il più pretto favellare e suoi migliori classici antichi da Andrea Stazić maestro della terza classe presso la Scuola Normale Capitale. Zara : Tipografia dei fratelli Battara, 1850. Str. 179-180.*

⁴⁰ Isto.

⁴¹ *Novo i pèrvo pečatenje izbrane biblioteke dilah izvornieh i prevodah u ilirsko-dalmatinskome jeziku predjašnieh živujućieh pisateljah. U Zadru : Tiskan Bratje Battara, 1845.*

linića, a 1840. izlaze *Album pittoresco della Dalmazia* Vincenza Poireta, *Le coste e isole della Istria e della Dalmazia* Marka Kažotića, kao i *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta con un saggio sull'amministrazione pubblica veneta e del regno d'Italia* Ivana Katalinića, djela sve redom tiskana u Zadru. Godine 1844. u Splitu se tiska *Epoche storiche di Spalato* Francesca Carrare, a u Zadru 1840. i 1846. prvo i drugo izdanje Carrarine *La Dalmazia descritta*. Zapravo, velika većina djela tematski posvećenih Dalmaciji bila su pisana na talijanskom jeziku, a samo rijetka, poput *Običaji kod Morlakah u Dalmacii* Šime Ljubića, na hrvatskom jeziku.

Naposljetku, valja zaključiti da su mnogi spisatelji narodni jezik osjećali djelom svoga etničkog i nacionalnog bića ili su ga, pak, doživljavali kao element koji ih razlikuje od talijanskoga kulturnog kruga. Ipak, uslijed tradicije obrazovanja na talijanskom jeziku i na temeljima talijanske kulture te favoriziranja talijanskog jezika i od strane austrijskih vlasti, češće su se izražavali talijanskim jezikom te se njime koristili u književnoj komunikaciji sa spisateljima izvan dalmatinskih granica. Moguće je i da su neke od knjiga tiskanih u domaćim tiskarama bile namijenjene i stranom književnom tržištu, jer, primjerice, jedno od najpoznatijih i najčitanijih djela ne samo toga razdoblja, nego i kasnijih, bio je *Osman* Ivana Gundulića koji se 1827., pa potom 1838., pojavio i u talijanskom prijevodu.⁴² No, isto je tako vjerojatno da su ga čitali i domaći čitatelji jer, kako ističe Zorić, takva je djela čitala "ponajviše malobrojna domaća publika, kojoj je bio bliži talijanski slobodni prijevod od 'ilirskog' originala"⁴³ što nanovo ukazuje na kulturnu i jezičnu dvojnost dijela stanovništva. Ta je dvojnost, kao što je već istaknuto, bila ponajprije rezultat povijesnog iskustva dalmatinskoga prostora, a ono se nužno odražavalo i na nakladništvo. Zato je višejezična nakladnička slika prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji samo još jedan u nizu pokazatelja višestoljetne povijesne sudbine toga prostora kao višegraničja.

IZVORI

Babić, Toma. Czvit razlika mirisa duhovnoga upisan i dan na svitlost po otczu f. Tomasu Babichiu. U Dubrovniku : po Antunu Martekini slovotistcegliu, 1829.

Gundulić, Ivan. L'Osmanide : poema epico di Gian-Francesco Gondola di Ragusa dall'Illirico in Italiano tradotta per Marc-Antonio Vidovich di Sebenico. Ragusa : coi tipi di Piet. Francesco Martecchini, 1838.

⁴² Gundulić, Ivan. Versione libera dell'Osmanide : poema illirico di Giovanni Fr.co. Gondola ... colla di lui vita scritta dal padre Francesco Maria Appendini. Ragusa : Per Antonio Martecchini, 1827.; Gundulić, Ivan. L'Osmanide : poema epico di Gian-Francesco Gondola di Ragusa dall'Illirico in Italiano tradotta per Marc-Antonio Vidovich di Sebenico. Ragusa : Coi tipi di Piet. Francesco Martecchini, 1838.

⁴³ Zorić, Mate. Nav. dj., str. 397.

Gundulić, Ivan. Osman : spjevagnje vitescko Giva Gundulichja vlastelina dubrovackoga. Osnanjegnem djellaa Gundulichjevieh, i scivotom Osmanoviem priteceno, sdârsejagnima pjevagna naresceno, nadomjeregnima stvarji od spjevaoca u kratko narecenieh i s isgovaragnem rjecji hcomugodi sumracnieh sljedjeno. U Dubrovniku : po Antunu Martekini, 1826.

Gundulić, Ivan. Versione libera dell'Osmanide : poema illirico di Giovanni Fr.co. Gondola ... colla di lui vita scritta dal padre Francesco Maria Appendini. Ragusa : per Antonio Martecchini, 1827.

Miletić, Augustin. Početak slovstva, napomena i kratko istomačegne stvari potribitii, nauka karstianskoga usctampano po naredbi prisvitloga, i priposctov. gospodina F. Augustina Milletichia, biskupa daulianskoga, i namist. aposctol. u Bosni, i Herczegovini Turskoj zavixbagne dicze, i čegliadi priprostite u darxavi bosanskoj. U Splitu : sctamparii Ivana Demarchi, 1815.

Nikolajević, Đorđe. Gospodo Srbliji Dalmatinski // Ljubitelj prosveštenija : srbsko-dalmatinski magazin za ljeto 1845 / ur. Đorđe Nikolajević. U Zadru : pečateno u tipografiji Braće Battara, 1845.

Novo i pèrvo pečatenje izbrane biblioteke dilah izvornieh i prevodah u ilirsko-dalmatinskome jeziku predjašnieh živujućieh pisateljlah. U Zadru : tiskan Bratje Battara, 1845.

Petranović, Božidar. Pismo T. Petranovića G... D... // Ljubitelj prosveštenija : srbsko-dalmatinski almanah / ur. Božidar Petranović. U Karštadu : pečateno u tipografiji Jovana N. Pretnera, 1837. Str. 48-54.

Starčević, Šime. Homelie iliti Tumačenje svetoga evangjelja za sve nedilje od Došastja Gospodinova do poslidnje nedilje po Duhovih Šime Starčevića začastnoga kanonika stolne cerkve senjske, prisednika duh. stola, i župnika grada Karlobaga. U Zadru : Bratje Battara tiskarni izdatelji, 1850.

Stazić, Andrija. Grammatica della lingua illirica ad uso degli amatori nazionali e stranieri che baramano d'impararla compilata giusta il più pretto favellare e suoi migliori classici antichi da Andrea Stazić maestro della terza classe presso la Scuola Normale Capitale. Zara : tipografia dei fratelli Battara, 1850.

Državni arhiv u Zadru (DAZd), Prezidijalni spisi Namjesništva, 1822, 60, XII.

LITERATURA

Alacevich, A. Stamperie e giornali di Zara nel secolo passato. // Il Dalmatino : lunario cattolico corredato di notizie patrie per l'anno 1935 59(1935), 69-74.

Baras, F. Dva dokumenta o prvoj splitskoj tiskari. // Kulturna baština 7/8(1978), 81-84.

Black, Jeremy. 18th century Europe 1700-1789. London : Macmillan, 1992.

Berić, Dušan. Prvi štampari i prve hrvatske knjige u Zadru. // Narodna knjiga 2, 8(1949), 26-30.

Bertoša, Slaven. Neka razmatranja o nakladništvu (od 15. do 18. st.). // Historijski zbornik 49(1996), 161-175.

Brbora Majstorović, Sanja. Prvi dubrovački tiskari i njihov prinos hrvatskom jezikoslovlju. // Glasnik društva bibliotekara Split 6(1999), 7-17.

Breyer, Mirko. Prilozi povijesti dubrovačkog štamparstva. // Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici. Dubrovnik, 1931. Str. 339-347.

Cega, Fani. Povijest knjižnice obitelji Garanjin Fanfogna u Trogiru s posebnim osvrtom na namještaj i stare kataloge. // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 29(1996), 129-137.

Darnton, Robert. The kiss of Lamourette : reflections in cultural history. New York ; London : W. W. Norton & Company, 1990.

Darnton, Robert; Daniel Roche. Revolution in print : the press in France 1775-1800. Berkeley : University of California Press, 1989.

Dešpalj, Mario. Zadarski tiskar Antonio Luigi Battara. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 18(1972), 119-123.

Galić, Pavao. Knjige prvog zadarskog tiskara Fracassa u Naučnoj biblioteci u Zadru. // Bibliotekarstvo 9, 2(1963), 37-41.

Galić, Pavao. Povijest zadarskih tiskara. Zadar : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979.

Gjivanović, D. Niko. Štampari u starom Dubrovniku. Štampanja izvan Dubrovnika. // Dubrovački zabavnik : kalendar knjižare i štamparije "Jadran" (1928), 49-61.

Houston, Robert Allan. Literacy in early modern Europe : culture and education 1500-1800. London ; New York : Longman, 1988.

Kolumbić, Nikica. Stariji hrvatski pisci u svjetlu preporodnog doba u Dalmaciji. // Dalmacija u narodnom preporodu, 1832-1848. Prilozi sa znanstvenog skupa u Zadru od 8. do 9. svibnja 1986. održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru : zbornik radova / ed. Nikola Ivanišin. Zadar : Narodni list, 1985. Str. 383-396.

Kombol, Mihovil; Slobodan Prosperov Novak. Hrvatska književnost do narodnog preporoda. Zagreb : Školska knjiga, 1992.

Morović, Hrvoje. Povijest biblioteka u gradu Splitu. Zagreb, 1971.

Muljačić, Žarko. O prvom dubrovačkom tiskaru. // Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku 4/5(1956), 583-612.

Muljačić, Žarko. O drugom dubrovačkom tiskaru. // Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku 10/11(1966), 309-332.

Muljačić, Žarko. Pokušaj osnivanja tiskare u Splitu 1786. godine. // Slobodna Dalmacija 4065, 15. III. 1958.

Novak, Grga. Povijest Splita III. Split : Matica hrvatska, 1957.

Obad, Stjepo. Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji. // Radovi Instituta za hrvatsku povijest 3(1973), 123-137.

Secord, James A. Victorian sensation : the extraordinary publication, reception, and secret authorship of vestiges of the natural history of creation. Chicago ; London : University of Chicago Press, 2000.

Stančić, Nikša. Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji : Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869. Zagreb : Institut za hrvatsku povijest, 1980.

Tiskarska i izdavačka djelatnost u Splitu 1812-1918. Split : Sveučilišna knjižnica, 1992.

Urlić, Šime. Prva štamparija u Dalmaciji. // Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 3(1923), 82-86.

Zorić, Mate. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku. // Rad JAZU 357(1971), 353-476.